

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНАЛИСТИКА

Г.А. Куаналиева

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ КЕПІЛДІГІ – ӘДІЛЕТТІ СОТ ҮКІМІНІҢ ҚАБЫЛДАНУЫНА БАСТЫ ШАРТ

Қылмыстық процесс теориясындағы «жеке тұлғаның құқықтарын қамтитын процессуалдық құрал көздерінің» синонимі ретінде «процессуалдық кепілдіктер» деген сөздер де пайдаланылады. Қолданымды заңнамаларға жүргізілген талдаулар аталған сөздердің мәні мен мағынасының бір екенін көрсетеді. Қылмыстық–процессуалдық кепілдіктер көбіне бағыт-бағдарына қарай сыныпталады. Мысалы, Р.Х. Якупов: а) заң мәртебесі; ә) заңның біртұтастығы мен нығаюы; б) жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау; в) қоғамның заңды мүдделерін күзету; г) мемлекеттің заңды мүдделерін күзету секілді қылмыстық-процессуалдық кепілдіктерді айрықша атап көрсетеді; О.К. Қопабаев: а) ойдағыдай құқықтық ресімдеме; ә) жәбірленушілердің құқықтарын қорғау; б) өзін-өзі айыптаудан қорғау; в) айқын қылмыстық бұйрықты орындау жауапкершілігі сынды кепілдіктердің айырмашылықтарын көрсетеді.

Процессуалдық кепілдіктердің айырмашылықтарының айтарлықтай маңыздылығына қарамастан, олардың барлығын негізгі екі топқа біріктіруге болады: қылмыстық сот жүргізу және әділ сот кепілдігі саласындағы жеке тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдігі. Соңғы мәселені біз тар мағынада қылмыстық сот жүргізу органдары мен ондағы лауазымды тұлғалардың қылмыстық-процессуалдық қызметін қамтитын құқықтық құралдары мен әдіс-тәсілдері деп ұғамыз. Олар қылмыстық сот жүргізуді тағайындаудан көрінетін қоғам мен мемлекеттің қылмыстық процестегі мүдделеріне кепілдік береді. Әділ сот пен жеке тұлғаның құқықтарына кепілдік ету бір уақытта ақиқат орнату кепілдігі болып табылады, яки бүкіл қылмыстық процесс үшін жалпы сәйкес қызметтің мақсатымен қамтиды.

Сонымен қатар әділ сот пен жеке тұлғаның құқықтарының кепілдіктері әдетте айтылатындай тым үйлесімді емес екендігі және олардың арасындағы тепе-теңдік белгісі әрдайым бола бермейтіні жайында ғалымдардың пікірімен келіспеске болмайды. Қылмыстық сот жүргізуде қоғамдық және жеке мүдделердің арасы алшақтау болатындықтан, жеке тұлғаның мүдделерін қорғауға көзделген дау-дамайдың өзі тіпті қажетті жағдайларда мемлекеттің мүддесіне келтіретін пайдасы шамалы арнайы кепілдіктерді көздеп жатады. Дегенмен де қылмыстық іс жүргізу барысында бір уақытта жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін қамтуды көздеуге қабілетті ережелердің аз емес екенін де естен шығармаған жөн. Жеке тұлғаға қатысты мәжбүрлеу мүмкіндіктеріне сүйенетін және қылмыстылықпен күресу мақсатына қол жеткізу үшін азаматтардың жеке өміріне құқықтық деңгейде қол сұғу мүмкіндіктеріне ие мемлекеттік билік аясы міндетті түрде қатаң және нақты түрде айқындалғанымен, жеке тұлға мен құқықтық мемлекет бір-біріне қарама-қайшы, жауласқан тараптар емес. Мемлекеттің мүдделеріне қатысты жеке тұлғаның құқықтарының басымдылығын тани келе, мемлекетсіз, ол орнатқан және қамтитын заңды ресімдемелерсіз аталмыш құқықтардың іске асырылмайтынын анық ұға білген дұрыс. Жеке тұлғамен өзара қарым-қатынас орнату барысында құқық биіктігінің негізінде оның басымдылығын мойындай білген, қажет болған жағдайда демократиялық қоғамның кескінін барша заңды құралдармен пәрменді түрде қорғай алатын мықты мемлекет жеке тұлғаның демократиялық құқықтық ахуалының кепілі бола алады.

Мемлекет қылмыстық-процессуалдық шараларды қолдана отырып, қоғамның нақты қылмысты тергеп және ашуына, ол әрекетті іске асырған кінәлі тұлғаларды әділетті іс-шараларды қолдана отырып, жазалауға деген орынды мүддесін қамти алады. Қылмыстық сот жүргізу міндеттерін шешуде мәжбүрлік ету сипатындағы процессуалдық құралдарды пайдалану мүмкіндігі жәбірленушінің әділ сот шешіміне деген және оған қылмыстық әрекетпен келтірілген залалды өндіріп алу кепілдігі болып табылады. Қалай болмасын, белгілі бір айыптаушыларға қатысты

қылмыстық-процессуалдық мәжбүрлеу шараларын қолдану соттың шешімінің әділдігіне ынталы өзге тұлғалар үшін процессуалдық кепілдік болып табылады.

Қылмыстық сот жүргізудегі жеке тұлғаның құқықтарына кепілдік беру, ең алдымен, процеске қатысушылардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз және негізсіз шектеуден қорғау іспетті. Олар азаматтарға қылмыстық іс жүргізу барысында да жеке тұлға ретінде қалып, сондай-ақ тергеу және сот қателерін жоюға не барынша бәсеңдетуге мол мүмкіндік береді.

Сонымен, қылмыстық іс жүргізудегі жеке тұлғаға берілетін кепілдіктер мен әділ сот кепілдіктерінің арасында белгілі бір қатынас бар екені түсінікті. Жеке тұлғаның мүдделерімен қамту қоғамдық мүддені қорғау мүмкіншіліктеріне нұқсан келтірмеу керек, және, керісінше, өз кезегінде қоғамдық мүддені қорғау жеке мүддені қорғау мүмкіндіктеріне бөгет болмауы тиіс. Жеке тұлға мен әділ сот кепілдіктерінің қатынастылығы оның мақсатына қол жеткізуге мүмкіндік беретін, қылмыстық сот жүргізуге қатысушылардың мүдделерінің тепе-теңдігін ескеруге бағытталғаны ләзім. Оның келісімділігін куәландыратын қылмыстық-процессуалдық кепілдіктердің жүйелілігі қылмыстық сот жүргізу саласындағы жеке тұлға мен қоғамның (мемлекеттің) мүдделерінің арасындағы құқықтық келісімшілдік құралы болып табылады. Біздің ойымызша, жеке тұлғаның кепілдіктерін қылмыстық іс жүргізуге қатысушы азаматтардың: айыпталушының, жәбірленушінің және өзге де тұлғалардың заңды мүдделері мен құқықтарын қорғауға бағытталған әділ соттың процессуалдық кепілдіктерінің айрықша түрі деп атаған ғалым М.С.Строговичтің пікірінің дұрыстығын мойындамасқа болмайды. Мәні жағынан қарама-қайшы емес, дәл осы бағыт-бағдары жағынан өз бетінше құқықтық ілімді процессуалдық кепілдіктердің біртұтас ұғымы жүйесінде жеке тұлғаның құқықтарымен қамту ретінде қарастырған ләзім.

Процессуалдық кепілдіктердің мәні мен бағыт-бағдарын айқындап алу олардың ұғымын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қылмыстық сот жүргізу саласындағы процессуалдық кепілдіктер – қылмыстық сот жүргізу міндеттеріне қол жеткізумен қамтитын заңмен белгіленген құралдары мен әдіс-тәсілдері және қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың барлығының өз құқықтары мен міндеттемелерін атқара алу мүмкіншілігі. Оның негізгі құқықтық сипаты, яғни «процессуалдық кепілдіктердің негізгі құқықтық сипаты - процессуалдық кепілдіктерді өзге құқықтық жүйелі ілімдерден айрықшалайтын қасиеті» деп Э.Х. Халилов дұрыс атап көрсетіп кеткен. «Міндетін дұрыс атқаратын әділ сот механизмінің барлық процессуалдық кепілдіктері оның: аса сенімді емес бөлшектерден біршама сенімді жүйе құрумен қамти алатын құралдарды білдіретін құбылыс іспетті,» - деп жазады ол. Әділ сот кепілдігінің мәні: 1) жүйе құрылатын сәйкес бөлшектердің сенімділігін арттыруға ықпал етуге қабілеттілігі; 2) жекелеген бөлшектермен кіші жүйелердің артық қорымен қамтиды, яки жүйенің жекелеген «өзекті буындарының», демек, жалпы бүкіл жүйенің жұмысының сенімділігін арттыра алатын бөлшектерінің және ақпараттардың кіші жүйелерінің қосарланған (қосымша) жалғасуын құрайтын секілді».

Заңды (процессуалдық) кепілдіктердің көкейтесті мәселелерін қарастыратын ғалымдар түрлі негіздемелерге сай олардың көптеген сыныптамаларын ұсынып жатады. Процессуалдық кепілдіктердің жекелеген қырларын ашатындықтан, олардың әрқайсысы өзіндік бағалық мәнге ие.

Адамды жәбірлеу және өзге де айуандықпен қорлау немесе адамның ар-намысын таптайтын жазаларды қолдануынан еріктілік құқын зерттеуші В.Д. Гончаренко заңды кепілдіктерді былай атап көрсетеді:

- заңды кепілдік - шарттары: аталмыш құқықты қорғау және оны іске асыру шарттарының жалпы (саяси, экономикалық, рухани) талаптарының құқықтық пысықталуы; заңдылық және құқықтық тәртіп ахуалы; әлемдік тәртіп ахуалы; құқық жүйесінің құқық мәдениеті және құқықтанымсыз сынды әмбебап бөлшектерінің қызмет атқаруы; жеке тұлғаның құқық мәртебесінің негізі болып табылатын құқықтық қағидалары;

- заңды кепілдік құралдары: оның кепілдік құқын пысықтайтын құқықтық нормалар; құқық субъектілерінің құқықты іске асыру және оны қорғау қызметі; құқық шығармашылығы, құқық қолдану, осы құқықты жүзеге асыруға байланысты бақылау-қадағалау үрдістеріндегі ұйымдастырушылық-қамтушылық қызмет;

- заңды кепілдіктер – нақты құқық пен оның айқын кепілдіктерін пысықтайтын әдіс-тәсілдер; осы құқықты және оның кепілдіктерін мемлекет ішіндегі құқық жүйесінде пысықтайтын халықаралық-құқықтық нормалардың трансформациясы; аталмыш құқықпен қамту саласының бағыт-бағдары, нұсқаулықтары; осы салаға ықпал ету және марапаттау; сәйкес құқық нормаларының мамандандырылуы және нақтыландырылуы; дербес бұйрық және ресімдемелік-процессуалдық тәртіп; аталмыш тәртіппен қамту саласындағы бақылау және қадағалау; зерттелетін құқықтың бұзылғаны жөніндегі фактілердің анықталуы және оларды болдырмау шаралары; превенция; бұзылған құқықты қайта қалпына келтіру, залалды өтеу және одан туындайтын салдарларын

бейтараптандыру; аталмыш құқықтың бұзылғанына берілетін жауапкершілік; оның шектелуіне тыйым салу; заңды біліктілік және аталмыш құқықты қамтитын құқық нормаларын талқылау.

Осыдан бұрын келтірілген көзқарастық пікірлерді талдай отырып, олардың әрбіреуінің азды-көпті ұтқыр пікір екеніне көзіміз жетеді. Ғалымдардың кепілдік ретінде атап көрсеткен процессуалдық құралдары жеке тұлғаның құқын қамтуға қызмет етеді деген В.С. Шадриннің пікірімен келіспеске болмайды. Нақты құқықтық құралды қылмыстық процеске қатысушы үшін маңызды, белгілі, нәтижеге қол жеткізуге бағытталған бір немесе бірнеше бірыңғай құқық қатынастарының аясында ғана процессуалдық кепілдік ретінде анықтауға ғана болады. Шешілетін мәселелерге байланысты негізгі аспаптар және қосалқы-қамтушы аспаптық құрал міндетін атқаратын процессуалдық құралдар, яғни, аталмыш құқықтық қатынаста процессуалдық кепілдік қызметін атқаратын процессуалдық құралдар анықталады. Егер процессуалдық кепілдіктерді іске асыру қажеттілігі туындайтын болса, онда ол жаңа құқықтық қатынастың негізгі мәніне айналады, ал оның орнын басқа процессуалдық кепілдік алады. Тек әділ сот кепілдіктеріне немесе жеке тұлғаның қылмыстық процестегі кепілдіктеріне қатысты құқықтық құралдардың пайдаланылатын тобының тектік сипаты ғана өзгерместен қала бермек.

Бірақ белгілі бір процессуалдық құралдың белгілі бір сипаттағы процессуалдық кепілдіктермен теңестірілуі оның қосымша міндеттерінің бар екендігін жоққа шығармайды. Оның қолданылуы өзге субъектілерге қолайлы болып келетін, сонымен қатар, процессуалдық кепілдікті пайдаланған тұлғаға бәрібір болып табылатын нәтижеге қол жеткізуге әкеліп соқтыруы ықтимал. Мысалы, сот тексерулерінің барысында айыпталушының заңсыз және негізсіз тұтқынға алынуы жөнінде жазылған шағымының қанағаттандырылмауы қылмыстық сот жүргізу үрдісіне өзге қатысушылардың процессуалдық құқықтарының бұзылғаны анықталады. Судья жеке анықтама шығару арқылы сәйкес ұйымдар мен лауазымды тұлғалардың назарын қажетті іс-шаралардың қолданылуын талап ететін осы мән-жайлар мен құқық бұзу фактісіне аударуға құқылы. Сот қажет деп табатын болса өзге жағдайларда да жеке анықтама немесе қаулылар шығаруға құқылы (ҚР ҚІЖК 59-бабының 5-бөлімі).

Демек, айыпталушының құқын қорғау тұрғысындағы бір процессуалдық құралын іске асыру өзге субъектілердің заңды құқықтарын қорғауға, сондай-ақ, әділ сот қорғауының құқықтық құралдарының әрекеттерін бастауға қауқарлы.

Жекеше алып қарағанда кепілдіктер өзара ұштасқан әрекеттер арқылы азаматтардың құқықтары, лауазымды тұлғалардың міндеттемелері, қылмыстық процесстің қағидалары, т.б. іске асырылатын жеке тұлғаның құқықтарын қамту жүйесі ретінде ғана қарастыруға болады. Процессуалдық кепілдік жүйесінің жекелеген бөлшектерінің әрекеттерінің бір алқапта бір бағытта қызмет атқаруы, яки, қылмыстық сот жүргізудің тағайындалуы процессуалдық кепілдік жүйесінің жекелеген бөлшектерінің өзара ұштаса әрекет етуінің алғышарты ретінде қызмет етеді.

Процессуалдық кепілдіктердің көп міндетті сипаты, олардың негізгі және қосалқы міндеттердің бір уақытта шешілуін қамти алуы олардың өзара ұштаса қызмет атқаруларының негізі болып табылады. Әрбір процессуалдық кепілдіктің меншікті нысаналы мақсаты бар болғанымен, олардың жеке тұлғаның құқының қорғалуы мен күзетілуі арқылы түзілетін жиынтығы қылмыстық сот жүргізу мақсатына қол жеткізумен қамтиды.

Демек, процессуалдық кепілдіктер жүйесі қылмыстық сот жүргізудің міндетіне қол жеткізу мақсатында қылмыстық сот жүргізуге қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамту барысындағы өзара әрекеттесе іске асырылатын процессуалдық құралдар мен әдіс-тәсілдердің органикалық бүтіндігі болып табылатынында дау жоқ.

1 Якупов Р.Х. Уголовный процесс: учебник для вузов / под ред. В.Н. Галузо. - М., 1998. - 286 с.

2 Международное публичное право: Сборник документов. Т. 1. - М.: Юрайт, 2007. - 378 с.

3 Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. - М., 1985. - 297 с.

4 Комментарий к «Европейской конвенции о защите прав человека». - Совет Европы, 1995. - 710 с.

5 Толеубекова Б.Х. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть: учебник. - Алматы: НАС, 2000. - 340 с.

6 Корнуков В.М. Конституционные основы положения личности в уголовном судопроизводстве. - Саратов, 1987. - 267 с.

***

The author discloses the concept of warranty and shows the main methods of guaranteeing the rights in criminal proceedings.

***

Данная статья посвящена теме процессуальных гарантий в уголовном процессе. Автор раскрывает понятие гарантии и показывает основные методы обеспечения гарантии прав в уголовном судопроизводстве.